

Het laatste nummer



Volkscundig Bulletin

Tijdschrift voor Nederlandse
cultuurwetenschap

Redactie

M.F. Egmond
[Algemeen Rijksarchief],
R.J. van Ginkel [Antropologisch-
Sociologisch Centrum],
L.P. Grijp [Meertens Instituut],
J.I.A. Helsloot [secretaris;
Meertens Instituut],
M.M.L. Jacobs
[Vlaams Centrum voor Volkscultuur],
H.W. Roodenburg [hoofredacteur;
Meertens Instituut],
G.W.J. Rooijackers
[Meertens Instituut],
H. te Velde
[Rijksuniversiteit Groningen],
C.L.J. Wijers [Meertens Instituut]

Redactieadres

Meertens Instituut, Onderzoek en
documentatie van Nederlandse taal
en cultuur,
Joan Muyskenweg 25
1096 CJ Amsterdam
tel. (020) 4628500
e-mail redactie:
vb.red@meertens.knaw.nl

Administratieadres

Uitgeverij SUN,
Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen,
tel. (024) 3221700, fax (024) 3235493

Abonnement

f 35,- per jaargang (studenten, 110's
en 010's f 25,-). Prijs per nummer
f 15,- incl. verzendkosten.
Abonnementen worden geacht met
een jaar te zijn verlengd als ze niet
vóór 1 januari zijn opgezegd.

Omslag- en basisontwerp

Roger Willems, Arnhem

Lay-out

Ineke Meijer, Amsterdam

*Volkscundig Bulletin. Tijdschrift voor
Nederlandse cultuurwetenschap* wil een
podium zijn voor onderzoek naar
Nederlandse cultuurverschijnselen in
verleden en heden waarin traditie en
mode een dominante rol spelen, zoals
feesten, rituelen, geloofsvoorstellingen,
kleding, voeding, wooncultuur,
omgangsvormen en muzikale en literaire
uitingsvormen. Daarbij richt de
aandacht zich zowel op de historische
ontwikkeling en de geografische en
sociale verspreiding van deze
verschijnselen als op hun functies en
betekenissen. Tevens wordt getracht
deze te plaatsen in en te verklaren uit
hun maatschappelijke context.
Hiertoe worden zij in verband
gebracht met enerzijds de normen,
waarden en behoeften van de samen-
leving of van sociale groepen daarin-
nen, anderzijds met factoren die de
samenleving beïnvloeden, zoals ont-
wikkelingen op sociaal-economisch,
technologisch en godsdienstig terrein.

Deze vorm van cultuurwetenschap-
pelijk onderzoek heeft als kenmerk
dat het uitgaat van een concreet cul-
tuurverschijnsel en daarbij meer aan-
dacht schenkt aan de structuur dan
aan het incident, meer aan de groep
dan aan het individu, en het accent
eerder legt op ontwikkeling, spreiding
en verandering dan op continuïteit.

De redactie ontvangt graag artikelen
van maximaal 7000 woorden (20 p.)
ter beoordeling. Richtlijnen voor de
auteurs kunnen worden opgevraagd
bij de redactiesecretaris.

Volkscundig Bulletin verschijnt
driemaal per jaar; een jaargang heeft
een omvang van ca. 300 pagina's. Er
wordt naar gestreefd eenmaal per jaar
een themanummer uit te brengen.

ISSN 0166-0667

© Meertens Instituut
Amsterdam 2000

Omzien in verwondering

Engagement en distantie op het raakvlak van volkskunde en geschiedschrijving

Barbara Henkes

Volkskunde...? Glazige ogen waren mijn deel wanneer ik dat begrip liet vallen. En eerlijk is eerlijk: voordat ik in 1998 bij het Meertens Instituut werd aangesteld om de geschiedenis van de volkskunde te bestuderen, was mij deze tak van wetenschap evengoed ontgaan. Toen pas kwam ik in contact met de kennis en benaderingswijzen die binnen deze discipline waren ontwikkeld. Ik was verbijsterd. Hoe kwam het dat dit veld tot dan toe aan mij voorbij was gegaan? Dat vroeg ik me af, terwijl ik een aantal jaargangen van het *Volkskundig Bulletin* doornam. Er waren zoveel raakvlakken met het soort geschiedschrijving dat mij interesseerde, en klaarblijkelijk toch zo weinig momenten waarop de beoefenaars van Oral History, 'Alltags-geschiede', van vrouwengeschiedenis en andere vormen van een twintigste-eeuwse sociale geschiedschrijving het pad van de volkskundigen hadden gekruist.

Nu zal dat ook aan mijn eigen, beperkte bibliografische zoektochten hebben gelegen. Daarnaast kan de geïsoleerde positie en naar binnen gekeerde traditie van het P.J. Meertens Instituut – zo treffend en beklemmend verwoord, èn gecultiveerd door J.J. Voskuil¹ – er eveneens toe hebben bijgedragen. Maar toch, er moest meer aan de hand zijn. Die indruk werd nog versterkt in gesprekken met een Engelse collega Richard Johnson, die ik – samen met andere historici, sociologen en antropologen – vanaf het eind van de jaren '70 leerde kennen tijdens bijeenkomsten van de *History Workshop*-beweging en de internationale *Oral History Conferences*. Ook Johnson signaleerde voor het land van Albion opvallende parallellen èn stiltes tussen 'folklore-studies' en de Britse sociale geschiedschrijving, terwijl beiden in toenemende mate een interesse voor 'het culturele' delen.

Wat was hier aan de hand? En waarom was het *Volkskundig Bulletin*, noch een geschiedkundig medium als het

I

Zie daarvoor zijn romancyclus *Het Bureau*. Amsterdam (Uitgeverij Van Oorschot), 1996-2000.

Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis erin geslaagd deze kloof te overbruggen? Er waren natuurlijk uitzonderingen. De stem van historici als Willem Frijhoff en Herman Roodenburg komen we in beide tijdschriften tegen, maar hun inbreng richtte zich in hoofdzaak op de periode van de vroeg-moderne tijd. Zodra de moderne, geïndustrialiseerde samenleving in zicht kwam, raakten de contacten tussen beide disciplines kennelijk geblokkeerd. Een verklaring daarvoor zou ik willen zoeken in het politieke klimaat waarbinnen de sociale geschiedenis, oral history en vrouwen-geschiedenis in de jaren '70 gestalte kregen.

Toen ik in het begin van de jaren '70 geschiedenis ging studeren, raakte mijn boekenkast – naast de verplichte handboeken – langzaam gevuld met literatuur als *Kapitaal en arbeid deel I en II* van Henriëtte Roland Holst en andere reprints van de – toen nog – Socialistische Uitgeverij Nijmegen.² Ook de *Jaarboeken van het socialisme en de arbeidersbeweging* kregen een plaats, naast E.P. Thompson's *The making of the English Working Class*, het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* en het *History Workshop Journal*. In de loop van de jaren '80 kwamen daar de *Jaarboeken voor Vrouwengeschiedenis* bij, evenals de publicaties van het *Centre for Contemporary Cultural Studies* (cccs) in Birmingham en van Oral Historians als Selma Leydesdorff, Lutz Niethammer, Luisa Passerini en Paul Thompson.

Een dergelijke inboedel verwijst regelrecht naar een marxistisch-feministische oriëntatie,³ die zich bij uitstek op de moderne, geïndustrialiseerde samenleving richtte. Onderzoek naar de georganiseerde strijd tegen het kapitalisme en het patriarchaat stond hoog op de agenda, gemotiveerd vanuit het verlangen om 'lessen te leren' uit het verleden. Het was de tijd van 'aktie-onderzoek' en de vraag hoe historisch onderzoek ingezet kon worden voor de bevrijding van de arbeid,⁴ van het patriarchaat, van de heteroseksuele norm en andere onderdrukkende structuren.⁵

Met deze expliciete stellingname wilden de betrokkenen de machtsverhoudingen, waarbinnen historisch onderzoek tot stand komt, bloot leggen en zodoende de relatie tussen politiek en wetenschap aan de orde stellen. In het verlengde daarvan wilden wij laten zien dat geschiedschrijving zich niet zou mogen beperken tot een geïnstitutionaliseerde politieke of economische geschiedenis, die de bestaande verhoudingen als 'historisch gegroeid' zou bevestigen. Sterker nog: wij raakten verveeld van een geschiedschrijving die voornamelijk 'vooraanstaande man-

² In de jaren '80 maakte deze uitgeverij een ontwikkeling door van 'het sociaal-politieke' naar 'het culturele', hetgeen tot uitdrukking kwam in een naamsverandering: de Socialistische Uitgeverij Nijmegen heet sinds 1985 uitgeverij SUN.

³ Zie voor de vraag hoe onderzoek naar inboedels inzicht kan geven in de mentaliteit van een groep onder meer het themanummer van het *Volkskundig Bulletin* 9 (1983) over boedelinventaris, en J.J. Voskuil 'Boedelbeschrijvingen als bron van groepsvorming en groepsgebruik' in: *Volkskundig Bulletin* 13 (1987) 30-58.

⁴ Vrij naar de titel van het boek *Voor de Bevrijding van de Arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* van Ger Harmsen en Bob Reinalda (Socialistische Uitgeverij Nijmegen 1975), dat in de jaren '80 in kringen van politiek-geëngageerde studenten geschiedenis de status van een handboek kreeg.

⁵ Zie bijvoorbeeld de bundels van de landelijke congressen *Geschiedenis en Bevrijding* I (georganiseerd aan de vv in 1979) en II (georganiseerd aan de rug in 1981), naast de jaargangen van het historisch tijdschrift *Groniek* uit de jaren 1979-'81. Ook de doelstellingen, waarmee de *Geschiedeniswinkels* aan de Universiteit van Utrecht in 1978 en aan de Rijksuniversiteit Groningen in 1983 als vrijwilligersorganisaties van studenten begonnen en tot professionele wetenschapswinkels werden uitgebouwd, zijn in dit kader van belang.

nen' als actoren in het verleden (re)presenteerde. Er waren ook andere benaderingen van het verleden mogelijk, waardoor tegendraadse stromingen, dissonante stemmen en nog ongekeerde perspectieven zichtbaar konden worden. Of anders – in de bewoordingen van de jaren '70 – gezegd: ook de geschiedenis van 'het gewone volk'⁶ verdiende de nodige aandacht.

Op dit punt aangekomen hadden deze vorm van sociale of 'emancipatorische' geschiedschrijving en de volkskunde elkaar kunnen vinden. Ook volkskundigen verdiepten zich in het dagelijks leven van het 'gewone volk', zij het dat hun interesse zich veelal op 'traditionele elementen' van de pre-industriële samenleving richtte.⁷ Maar inmiddels had een marxistisch historicus als Eric Hobsbawm al laten zien hoe inspirerend publicaties over 'social banditry' en 'primitive rebels' konden zijn voor het onderzoek naar vormen van verzet of een tegen-cultuur, waarin juist deze groep sociale historici geïnteresseerd waren.⁸

Nog meer raakvlakken tussen historici en volkskundigen ontstonden er, nadat het interpretatiekader van onderdrukking-en-verzet als te eenduidig onder vuur kwam te liggen. Of het nu om arbeiders en ondernemers, vrouwen en mannen, of zwarten en witten ging: in werkelijkheid lagen de verhoudingen meer complex en diffuus.⁹ Het probleem van de internalisering en disciplineren liet zich bijvoorbeeld moeilijk vangen tussen die beide polen. Met de introductie van het begrip disciplineren kwam ook de materiële cultuur als belangrijk aspect van menselijke omgangsvormen in beeld. Onderzoek naar de betekenis van het geloofsleven, maar ook naar de betekenis van de inrichting van het huis, of van veranderende eet- en drinkgewoonten voor de sociale verhoudingen, zoals dat op het (toenmalige P.J.) Meertens Instituut werd verricht, sloot nauw aan bij vraagstukken die vanuit de sociale geschiedenis en vrouwengeschiedenis aandacht kregen.

Hetzelfde gold voor de toenemende interesse voor het oproepen en analyseren van levensverhalen, ook wel Oral History genoemd. Levensverhalen vormen een (inspiratie)bron voor een vorm van sociale geschiedschrijving, waarmee een alledaagse wereld van gevoelens en gedachten ontsloten kan worden.¹⁰ Afgezien van de vraag welke feitelijke informatie het oproepen en analyseren van herinneringen aan het verleden kan opleveren, moesten historici zich – evenals volkskundigen – bezinnen op de betekenis van de interactie tussen onderzoeker en verteller, en de

⁶ Vrij naar de titel van het, in die groep van aankomende historici veel gelezen, boek van Bernt Feis en Paul Offermans *De geschiedenis van het gewone volk van Nederland*. Nijmegen (Socialistisch Onderwijs Front) 1974.

⁷ Zie ook 'Ter inleiding' in: *Volkskundig Bulletin* 1 (1975) nr. 1: 1-3, aldaar p.2.

⁸ E.J. Hobsbawm, *Primitive Rebels. Studies of Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. Manchester University Press 1959, en idem, *Bandits*. Suffolk (Penguin Books) 1969. Zie ook Barbara Henkes, *Verdoemden in hongers'feer. Kriminaliteit en werkloosheid in de jaren dertig*. Groningen (Kriminologisch Instituut) 1980.

⁹ Voor de vervanging van het begrip '(seks)-onderdrukking' door 'asymetrische verhoudingen' was de introductie van het werk van de antropologe Michelle Rosaldo middels het derde *Jaarboek van Vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1982) van groot belang. Daarin werd een vertaling opgenomen van haar artikel 'The Use and Abuse of Anthropology: Reflections on Feminism and Cross-cultural Understanding' uit: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1980, 5, nr. 3: 389-417.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld B. Henkes, "Ja mevrouw, nee mevrouw". Over het contact tussen twee culturen', in: *Tijde van de sluier, deel 3*. Amsterdam (sua) 1984: 109-127.

draagwijdte van de 'public performance' die met het vertellen gepaard gaat. Zo toonde Voskuil bijvoorbeeld in zijn bijdrage aan het *Volkskundig Bulletin* onder de titel 'Omzien met weemoed' met hoeveel reflectie op de relatie onderzoeker-onderzochten het volkskundige veldwerk gepaard kan (en zou moeten) gaan.¹¹

Toch kwam een geregelde uitwisseling tussen volkskundigen en historici niet of nauwelijks tot stand. Want tegen de tijd dat historici in Nederland zich gingen interesseren voor dergelijke alledaagse thema's vanuit een politiek – en wellicht ook enigszins romantisch gekleurd – engagement, waren de volkskundigen nog druk doende zich los te maken, te 'bevrijden' van hun politiek-geëngageerde verleden waarin het 'volkse' denken hun onderzoeksveld had gedomineerd. Toen zich aan de universiteit een studenten protest-generatie vormde die een sterke affiniteit met het socialisme en feminisme aan de dag legde en de 'waardevrije' wetenschap ter discussie stelde, trok de volkskunde zich onder de dwingende leiding van J.J. Voskuil terug in haar buitenuniversitaire niche van de Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen.

Dat was niet zozeer omdat Voskuil een waardevrije wetenschap omarmde, integendeel. Te oordelen naar zijn artikelen in het *Volkskundig Bulletin* was hij er zich maar al te zeer van bewust dat een neutrale, 'zuivere' wetenschap niet bestond.¹² Wat hem er niet van weerhield de volkskunde in een wetenschaps-politieke luwte verder te willen ontwikkelen tot een discipline die voldoende weerstand kon bieden tegen cultuurpolitieke interventies. Daarmee bouwde hij een 'ivoren toren' op hetzelfde moment dat een nieuwe generatie historici en antropologen die ivoren toren juist wilde afbreken.

'Waarom heeft de Vereniging van Mondelinge Historische Documentatie nooit contact opgenomen met het Meertens Instituut?', vroeg ik onlangs aan Jaap Talsma, die in 1980 in Amsterdam de derde International Oral History Conference organiseerde. 'Dat heb ik gedaan, maar hij was niet geïnteresseerd', antwoordde deze Amsterdamse historicus. Een uitwisseling met politiek-geëngageerde historici hield het hoofd van de afdeling volkskunde af.¹³ Op eenzelfde manier wilde hij ook afstand bewaren ten opzichte van de 'dilettanten' in het volkskundige veld, wat ondermeer leidde tot een breuk met de Vlaamse volkskundigen.¹⁴

Voskuil, zo lijkt het, wilde een dam opwerpen tegen een te grote identificatie met het onderzoeksobject. Wel-

11

Omzien met weemoed. Van dorsvlegel tot landbouwfilm; verslag van een kettingreactie.', in: *Volkskundig Bulletin* 3 (1977): 1-14.

12

Een meesterlijke analyse van de verwevenheid van politiek, cultuur en wetenschap levert J.J. Voskuil in 'De taal van de wetenschap' in het *Volkskundig Bulletin* 5 (1979) 21-43. Daarin bespreekt hij het boek van Günter Wiegelmann, Matthias Zender en Gerhard Heilfurth, *Volkskunde. Eine Einführung*. Berlin (Erich Schmidt Verlag) 1977 tegen de achtergrond van de generatieverschillen en individuele inzet die bepalend zijn voor de verschillende perspectieven van de drie auteurs.

13

Elf jaar later, op de NSVA najaarsconferentie over Oral History, bleek er wel een voorzichtige lijn vanuit de afdeling volkskunde van het PJ Meertens Instituut naar de Oral History uitgezet te zijn. Ton Dekker hield een voordracht over volksverhalen en schreef een kort verslag in het *Volkskundig Bulletin* 18 (1992): 99-100.

14

Zijn behoefte om de wetenschappelijke schapen van de dilettantistische bokken te scheiden leidde tot de vaker beschreven breuk met de Vlaamse redactie van het tijdschrift *Volkskunde* in 1975. Zie o.a. A.J. Dekker, "Een oefening in zindelijk denken". Bij het afscheid van J.J. Voskuil.', in: *Volkskundig Bulletin* 14 (1988), nr.2: 4-24.

licht speelde zijn angst om meegesleept te worden in een beweging, waar hij vervolgens geen greep meer op zou hebben, hierbij een doorslaggevende rol.¹⁵ Terecht vreesde hij voor de essentialistische noties waarmee onderzoek naar 'vrouwen', 'de arbeidersklasse' of 'het volk' gepaard kon gaan. Maar inmiddels hadden ook feministische en sociaal-geëngageerde wetenschappers ervaren dat een kritische distantie noodzakelijk was om de informatie (op grond van vragenlijsten, interviews, participerende observatie, ego-documenten en archivalia) te kunnen doorgronden en te voorkomen dat feit met fictie verwisseld zou worden. In plaats van dat Voskuil zich met zijn scherpzinnige visie in deze discipline-overstijgende discussie over identificatie, representatie en de 'invention of traditions' mengde, keerde hij zich ervan af en beperkte hij zich tot de wereld van de volkskundigen.

Zijn wantrouwen tegenover pogingen om bepaalde cultuurpolitieke idealen met behulp van de wetenschap te bevorderen, maakte het onmogelijk de discussie aan te gaan. Dat betekende voor de afdeling volkskunde van het toenmalige P.J. Meertens Instituut dat zij geïsoleerd raakte. Niet alleen de internationale Oral History beweging werd genegeerd, maar ook de discussies binnen vrouwen- en gendergeschiedenis gingen aan het *Volkskundig Bulletin* voorbij, evenals andere ontwikkelingen op het terrein van de eigentijdse regionale en sociale geschiedschrijving. Terwijl men zich ook daar verdiepte in de vraag hoe 'regionale en sociale verschillen in de cultuur' tot uitdrukking worden gebracht.¹⁶ En ook daar analyseerde en analyseert men het voortdurende proces van vorming en ontbinding van groepen mensen op basis van klasse en kleur, regio en religie, sekse, leeftijd en nationaliteit, om maar een paar historische categorieën te noemen die meespeelen bij de voortdurende heroriëntatie van mensen op elkaar en hun naaste omgeving.

Het streven, zoals onder woorden gebracht in het eerste nummer van het *Volkskundig Bulletin* om het tijdschrift 'op den duur' te laten dienen 'als ontmoetingsplaats en als platform voor een aantal mensen die nu nog zitten opgesloten in hun eigen disciplines, methodes en onderzoekstechnieken' werd helaas niet gerealiseerd. Het vertrek van Voskuil betekende het afscheid van een man die de volkskunde en het *Volkskundig Bulletin* op een uitgesproken wijze vorm gaf. Na zijn vertrek moest de volkskunde zich heroriënteren, waarbij men – als gewoonlijk – teruggreep

¹⁵ Zie ook Voskuil's uitspraak, aangehaald in het slot van deze bijdrage.

¹⁶ J.J. Voskuil, 'Reactie op de kanttekeningen van W. de Blécourt', in: *Volkskundig Bulletin* 11 (1985): 49-50.

naar de eigen geschiedenis. (Wie ben ik? Waar kom ik vandaan? En hoe ben ik zo geworden?) Dat blijkt niet alleen uit het interessante themanummer *Antiquaren, liefhebbers en professoren. Momenten uit de geschiedenis van de Nederlandse Volkskunde* (december 1994), maar ook uit een groot aantal historiografische artikelen over de volkskunde die de laatste jaren in het *Volkskundig Bulletin* zijn verschenen. En ook mijn eigen onderzoeksanstelling heb ik hieraan te danken. Bij dat al bleven de volkskunde en het *Volkskundig Bulletin*, ook na Voskuil, te zeer in zichzelf besloten.

Nu de afdeling volkskunde van het Meertens Instituut ervoor heeft gekozen om – in aansluiting met de internationale ontwikkelingen – zich als etnologen te presenteren en de contacten met de universiteit aan te halen, zal daar ongetwijfeld verandering in komen. Het is daarom geen slecht idee om het *Volkskundig Bulletin* op te heffen en ruimte te creëren voor een nieuw tijdschrift. Mits een dergelijk tijdschrift zich onvermoeid blijft oefenen ‘in zindelijk denken over de menselijke behoefte tot een “volk” te behoren’, om met de woorden van Voskuil te eindigen.¹⁷

Dat brengt mij bij een P.S., aangezien Voskuil daar nog aan toevoegde: ‘Het is een oefening in zindelijk denken over de menselijke behoefte tot een ‘volk’ te behoren, *een behoefte die verantwoordelijk is voor veel ellende in de geschiedenis van onze beschaving* (cursief b.h.)’ Dat is een cruciale bijzin, die veel kan verklaren over het gebrek aan uitwisseling tussen de volkskunde en de sociale geschiedenis en de scheidslijn in wetenschappelijk, politiek als emotioneel opzicht. Waar Voskuil als ‘roerganger’ van de volkskunde de behoefte om tot ‘een volk’, een gemeenschap of een groep te behoren diskwalificeerde en verantwoordelijk stelde voor ‘veel ellende’ (terwijl hij zelf toch zo’n hechte groep om zich heen creëerde), meenden veel historici te kunnen signaleren dat deze behoefte óók de motor is van veel verandering, plezier en inspiratie. Mits de betrokkenen zich niet verschansen op hun eigen stekkie, maar openblijven voor invloeden van buitenaf en zich blijvend kunnen hergroeperen.

Amsterdam, september 2000

¹⁷
J.J. Voskuil, ‘Reactie op de kanttekening van W. de Blécourt’, in: *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) 29-50.